

ПЕРЕХОВУВАННЯ ЄВРЕЇВ МОНАХАМИ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ НА ВЗУТТЄВІЙ ФАБРИЦІ “СОЛІД” У ЛЬВОВІ В 1942–1944 РР.

Ю. Скіра

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет “Львівська політехніка”

© Скіра Ю., 2016

Описано переховування єврейських родин у підвалах взуттєвої фабрики “Солід” у Львові монахами Студійського Уставу протягом 1942–1944 рр. Викладено історію фабрики і її директора ієромонаха Йоана (Петерса). У другій частині висвітлено становище робітників у львівському гетто, працю євреїв-шевців та їхню втечу з сім'ями у серпні 1942 р. на запрошення студитів. Звернено увагу на питання побуту, небезпек перед якими постали ці люди. Він робить висновок, що переховування такої великої кількості осіб належало до однієї з найскладніших ділянок щодо рятувкової акції євреїв, яку проводили монахи-студити за розпорядженням архімандрита Студійського Уставу митрополита Андрея Шептицького.

Ключові слова: євреї, монахи, фабрика, шевці, переховування, обшуки, гетто.

There are still a lot of unsettled questions in studying relations of the Ukrainian Greek Catholic Church and the Jews during the Holocaust. The researchers mainly study the stance of the Metropolitan Andrey Sheptytsky and description of the fates of a certain number of Jews rescued by the clergy. The researchers, however, pay no attention to the facts of rescue of groups of Jews from Lviv Ghetto. There were several cases of such group rescues; this article reveals one of the biggest, as a result of which sixteen people were saved. This happened at the Solid shoe factory, whose director was a German person, Johannes Peters. He entered Univ Holy Dormition Monastery of the Studite Rite. Concealing from the German occupying authority the information about his priestly ordination, he lived secretly as a monk and at the same time remained a lay person on the position of the factory's director. Knowing about the deaths of the Jews in Lviv Ghetto, he allowed the Studite monks employed by him to hide and shelter the Jewish families. These Jews were shoemakers who worked at the factory from the end of 1941. Monks could not abandon their colleagues, and, therefore, gave them a shelter. Throughout 1942–44 these people secretly worked and lived there. They faced searches and were reported to the police forces by their neighbours. Two Studite monks took care of them, while some lay persons of the Ukrainian Greek-Catholic Church were entrusted to bring meals for them. Hiding such a great number of people was one of the most difficult areas of the Jewish rescue campaign conducted by the Studites under the order of Metropolitan Andrey Sheptytsky, the Archimandrite of the Studite monks. Owing to their consolidated actions, a great self-devotion and courage they managed to save people who were deprived by the Nazis of the right to live.

Key words: Jews, monks, factory, shoemakers, hide, search, ghetto.

Постановка проблеми. Тема відносин духовенства і монаших спільнот Греко-Католицької Церкви та євреїв у часи німецької окупації Галичини є недостатньо опрацьованою. Дослідники в цьому контексті досліджують позиції церковних діячів, їхню діяльність [1] або ж долю окремих євреїв, яких вдалося врятувати [2]. Натомість відсутні залишаються дослідження, які б висвітлювали груповий порятунок. Завданням цієї статті є розкрити цей аспект за допомогою аналізу переховування єврейських шевців та їхніх сімей у підвалах взуттєвої фабрики “Солід” у Львові.

Результати дослідження. Груповий порятунок було організувати значно важче, ніж індивідуальний. Адже загроза полягала у створенні

складної системи конспірації, яка передбачала організацію непомітного передання харчів, купівля яких і переправлення вже викликали підозру у постійно голодному Львові. Небезпеки, своєю чергою, полягали в обшуках, які організувала німецька окупаційна влада та доноси сусідів. В останньому могло йтися про шантаж з метою одержання коштів від людей, які переховували переслідуваних євреїв [3], або ж викриття з ціллю отримати винагороду від гестапо [4, s. 141]. Студитам разом з єврейськими родинами вдалося пережити всі ці небезпеки і на кожному етапі переховування знаходити способи вирішення проблем.

Місцем, де відбувалися зазначені події, була взуттєва фабрика “Солід” на тодішній вул. Трибу-

нальській, 16 у Львові [5, с. 463]. У деяких аспектах її можна порівнювати з “Emailwarenfabrik” Оскара Шіндлера в Кракові, але відмінність полягатиме у масштабах підприємства та духу, який там панував через основний масив її робітників – монахів-студитів. Її діяльність тісно пов’язана з ієромонахом Йоаном (Петерсом). Йоган Петерс (1905–1995) народився у м. Зідлінгаузен (Вестфалія, Німеччина). У молоді роки навчався у Лювенському та Мюнхенському університетах, завершив семінарію і вже у Папському орієнтальному інституті в Римі зацікавився філософією і традиціями східного християнства [6, с. 295]. Дізнавшись про діяльність митрополита Андрея Шептицького [7, с. 150–163], він вирушив до Галичини, де прийняв рішення вступити до Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу [6, с. 295].

Важливо зазначити, що новіціат він проходив з майбутніми ієромонахами Марком (Стеком), Никанором (Дейнегою) та Юрієм (Макаром) [6, с. 295]. За словами с. Марії (Ляхер) між ними існувала міцна дружба [8, с. 14]. Вони були елітою тодішніх студитів, оскільки мали всі вищу освіту і на них поклали свої надії щодо майбутнього Студійського Уставу брати Шептицькі [9]. Їхні взаємовідносини, довіра і послух відіграли одну з ключових ролей у порятунковій акції євреїв архімандрита Студійського Уставу митрополита Андрея Шептицького, оскільки вони відповідали за найскладніші її ділянки.

14 жовтня 1937 р. Йоган Петерс прийняв схиму і отримав ім’я Йоан [10, с. 21]. Брати Шептицькі від початку його служіння доручали йому реалізацію складних проєктів. Першим таким завданням було організувати бібліотеку візантиністики [6, с. 296]. Він став керівником будівництва “Студіону” – приміщення бібліотеки і архіву біля монастиря св. Йосафата у Львові [6, с. 296]. Іншим важливим аспектом було те, що ієромонах Йоан (Петерс) мав громадянство Німеччини і це в майбутньому у багатьох речах відіграло ключову роль. Перший раз це принесло користь наприкінці серпня 1939 р. Під час свого проживання у Львові він встановив дружні відносини з консулом Німеччини [6, с. 297]. Напередодні початку Другої світової війни, той зустрівся з ієромонахом Йоаном (Петерсом) і порадив покинути Польщу [6, с. 297]. Ігумен Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) дав дозвіл, а архімандрит митрополит Андрей Шептицький призначив його священником при церкві св. Варвари у Відні [5, с. 463]. Також останній надав додаткові повноваження для організації монашого студитського життя у Німеччині [6, с. 297; 5, с. 463].

Коли німецькі війська зайняли Краків, ієромонах Йоан (Петерс) прибув туди і одержав посаду

керівника відділу у справах Греко-Католицької Церкви при уряді генерал-губернатора Ганса Франка [6, с. 298]. Займаючи цю посаду, він вперше став зв’язковим між перемишльським єпископом-помічником Григорієм Лакотою і апостольським адміністратором Лемківщини о. Яковом Медведьким та апостольським нунцієм у Німеччині монсеньйором Чезаре Орсеніго [5, с. 463]. Цю місію він продовжив, тільки вже як кур’єр митрополита Андрея Шептицького, коли повернувся на територію Львівської архієпархії [6, с. 298].

У липні 1941 р. ієромонах Йоан (Петерс) звільнився з вказаної посади під приводом проблем зі здоров’ям і приїхав до шойно окупованого Львова [6, с. 298]. З цього моменту аж до свого арешту гестапо він почав жити подвійним життям: для німецької влади він був підприємцем, а в реальності монахом Студійського Уставу. Курт Левін, який його бачив у монастирі св. Йосафата, згадував, що він будучи монахом для конспірації носив дорогий костюм, а не рясу [6, с. 79].

У Львові, користуючись усіма перевагами прав громадян Третього Рейху на східних окупованих територіях, ієромонах Йоан (Петерс) розгорнув широку діяльність. Під час першої радянської окупації (1939–1941 рр.) у Греко-Католицької Церкви було конфісковано друкарню “Бібльос”. Її друкарські машини були перевезені до будинку Обласного виконавчого комітету у Львові [5, с. 463]. За стараннями ієромонаха Йоана (Петерса) апаратуру було повернуто до Святоюрського комплексу [5, с. 463]. Як директор цієї друкарні він одержав дозвіл друкувати бланки і документи для Вермахту й адміністрації дистрикту Галичина [6, с. 299]. Але фактичним управлінням підприємства займався настоятель монастиря св. Йосафата ієромонах Никанор (Дейнега), який був близьким приятелем, як вже зазначалося, ієромонаха Йоана (Петерса). На цій друкарні, окрім офіційної німецької документації, друкували матеріали і для Львівської архієпархії.

Другим важливим підприємством, яке відіграло велику роль у матеріальному забезпеченні студійського монашества у Львові, була взуттєва фабрика “Солід”. Про її створення Володимир Гординський згадував: “З о. Петерсом я познайомився пізньої осені 1941 р. У тому часі я був керівником з’єднаних фабрик хутер міста Львова, і одного ранку до мого бюро, яке було навпроти Львівського театру, зайшов о. Петерс. Він представився і сказав: “Мене прислав до Вас митрополит Шептицький, щоб ви мені допомогли. Я як німець дістав дозвіл на фабрику взуття, але на тому не розуміюся”. Від того почалося наше знайомство і співпраця, яка перетворилася на дружбу. Один з

будинків, у якому були робітні хутер, ми звільнили для фабрики взуття, частину устаткування передав нам дуже добрий економіст і прекрасна людина, Омелян Плешкевич, який провадив тоді відділ шкіри у фірмі Ле-Пе-Га. І так при вулиці Трибунальській ч. 16 почала працювати “Дойтше Шуфабрік Золід”, яка в дійсності була фабрикою отців студитів” [5, с. 464].

На цій фабриці працювали як монахи Студійського Уставу, так і світські люди. Зокрема, технічним керівництвом фабрики займався Володимир Качмарський, керівництвом фінансовими справами Євген Бирчак, справами постачання Іван Саяк [5, с. 464]. Ієромонах Йоан (Петерс) домігся одержання патенту для постачання взуття Вермахту [6, с. 298]. Також він забезпечив регулярне постачання на фабрику шкіри, яка була в умовах війни дефіцитом [6, с. 298].

Окремою групою робітників були євреї-шевці з щойно організованого наприкінці 1941 р. гетто. Брат Лаврентій (Кузик) свідчить, що ці люди щодня приходили зранку на фабрику і ввечері поверталися назад у гетто [11, с. 9]. Майстром над ними був брат Теодор (Яськів) з Свято-Іванівської Лаври у Львові [12, с. 4]. Це були висококваліфіковані спеціалісти. Шевці з одного шматка шкіри мали вирізати сім пар чобіт [11, с. 9]. Вони ж вміли вирізати вісім, а деколи й дев'ять [11, с. 9]. Надлишок студити таємно виносили під плащами до монастиря св. Йосафата [11, с. 9]. Курт Левін зазначає: “Маючи шкіру можна було вирішити багато питань. Обрізки можна було обміняти на харчі, паливо та ліки. Взуттєва фабрика допомагала Юрові, монастирям і сиротинцям. Сьогодні це здається дивним, але тоді шкіра була на вагу золота – вона давала студитам можливість допомагати братам, які голодували” [6, с. 298]. Самим євреям, які там працювали – вона забезпечувала життя. Як зазначає Яків Гонігсман у праці “Катастрофа львівського єврейства (1941–1944)”: “У гетто лінія поділу суспільства проходила між двома групами – “придатних” і “зайвих”. Привілейованими були спеціалісти в галузі техніки, ремесла та медицини. Певні пільги мали працівники військових та цивільних підприємств – власності німців, а також працівники тих фірм, які працювали для німецької армії” [13, с. 169]. Через свою працю на фабриці “Солід” Йогана Петерса, яка виробляла взуття для Вермахту – її євреї-робітники входили в цю привілейовану групу. Це давало їм видимість потрібності, а отже, документи, які забезпечували життя під час періодичних “акцій”. Їхні родини не були в безпеці, бо траплялися випадки вбивства і депортацій у день, під час відсутності чоловіків, які були на роботі [13, с. 178]. Проте вони хоч якось могли вижити, оскільки мали продовольчі картки,

через роботу на німецькому підприємстві [13, с. 170]. Яків Гонігсман пише, що “на ці картки щотижня видавали 1400 грамів хліба, 200–400 грамів борошна з висівками... Інколи німці виділяли грамів 200 жиру та 250 грамів мармеладу. У грудні 1941 р., у відповідь на клопотання Юденраду, всім євреям, що працювали на німецьких підприємствах, видали по 25 кілограмів картоплі” [13, с. 170]. Наприкінці 1941 р. у гетто почався голод [13, с. 171] і цей невеликий заробіток був рятівним для його мешканців. Євреї платили великі хабарі, щоб влаштуватися на німецькі підприємства [14].

У гетто постійно, починаючи з останніх днів 1941 р., тривали перевірки документів про працевлаштування [13, с. 171]. Коли виявляли безробітного – його арештовували і вивозили за місто на розстріл [13, с. 171]. Євреям, які працювали на фабриці “Солід”, вдавалося уникати таких небезпек. Проте ситуація невдовзі змінилась. Наприкінці липня 1942 р. Єврейське бюро праці ліквідувало усі підприємства в гетто, які не були пов'язані з виробництвом для потреб німецької армії [15, акр. 24–26]. На цей час це бюро перейшло в безпосереднє підпорядкування СС і німці розуміли, що за таких обставин безробітні євреї були приречені на смерть. Це був підготовчий етап для реалізації “акції” 10–23 серпня 1942 р., коли загинуло близько 50 тис. осіб [13, с. 180].

Серпнева “акція” 1942 р. стала вихідним пунктом у порятунку єврейських шевців та їхніх прибулих родин у підвалах взуттєвої фабрики “Солід”. Як зазначає брат Лаврентій (Кузик), студити, бачачи гибель гетто прийняли рішення врятувати своїх працівників [11, с. 9]. Директор фабрики ієромонах Йоан (Петерс) дозволив монахам розпочати цю небезпечну акцію порятунку в стінах його підприємства [6, с. 298]. Організаційну складову взяли на себе двоє осіб: брат Лазар (Когут) і брат Теодосій (Цибрівський) [4, с. 158].

Для вказаних студитів подібні завдання не були новими. Під час Другої світової війни монахи Студійського Уставу, за дорученням ігумена ієромонаха Климентія (Шептицького), часто, у різних дорученнях, змінювали проживання у монастирях. Коли почалась війна брат Лазар (Когут) і брат Теодосій (Цибрівський) працювали на гарбарні Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. В період першої радянської окупації у 1939–1941 рр. це підприємство було націоналізоване державою і там разом з монахами працювали єврейські біженці з окупованих нацистами країн Центрально-Східної Європи. На цій гарбарні брати познайомились з ними і коли почалась німецька окупація, брат Теодосій (Цибрівський) допомагав

переховуватися в селі Уневі двом єврейським родинам [16, с. 486]. Він, очевидно, як людина дуже чуттєво переживав жахи Голокосту, які творилися навколо нього. Рабин Давид Кагане свідчить, що під час ліквідації львівського гетто у червні 1943 р., брат Теодосій (Цибрівський) опікувався ним, коли той переховувався, за дорученням архімандрита Студійського Уставу митрополита Андрея Шептицького, на горищі монастиря св. Йосафата [17, с.170]. Він зазначає, що всі ці події, які відбувалися в ті дні з євреями, змушували брата Теодосія (Цибрівського) глибоко страждати [17, с. 170]. Його обличчя відображало біль і страх, якими той перейнявся за долю приречених євреїв [17, с. 170].

Новоприбулих членів родин шевців взуттєвої фабрики “Солід” монахи тримали у підвалах [11, с. 9]. Вдень люди тихо сиділи, поки у майстернях працювали робітники, а увечері виходили з укриття і цілу ніч виготовляли взуття [11, с. 9]. Майстерні були на другому поверсі, тому на третьому перебували в ночі родини, допоки чоловіки працювали [12, с. 5]. Загальна кількість євреїв, яка там перебувала, була шістнадцять осіб [5, с. 465]. Єдине прізвище, яке зафіксоване у джерелах цих людей, є Функ. Про цю родину розповів брат Теодосій (Цибрівський) рабину Давиду Кагане [17, с. 175].

Таку велику кількість людей не могли врятувати лише двоє чоловіків, які до того ж були задіяні і в інших ініціативах архімандрита Студійського Уставу митрополита Андрея Шептицького. Для успішної реалізації задуму потрібна була допомога. І така допомога прийшла від довірених мирян Греко-Католицької Церкви. Професор Олександр Кіцера свідчить, що його мати – Юлія Кіцера, з певною періодичністю носила продуктові передачі нібито знайомим, що перебували у лікарні, а насправді, під такою конспірацією, євреям у підвали взуттєвої фабрики “Солід”. З довірених жінок була створена група, члени якої, по черзі, носили продукти і гарячу страву євреям, яких переховували в монаших спільнотах. Її учасники опікувалися і євреями ієромонаха Йоана (Петерса).

Уся діяльність, пов’язана з взуттєвою фабрикою “Солід”, перебувала в площині смертельної небезпеки. Фабрика була в центрі міста, за декілька метрів від площі Ринок і перебувала під постійною увагою, як органів влади, так і простих мешканців. Небезпеки були як в середині фабрики, так і на зовні. До перших належали робітники. Брат Лаврентій (Кузик) згадує ненадійність секретаря, який походив з фолькдойчів, і через нього студити перебували у напрузі і страху [11, с. 9]. До зовнішніх небезпек належали часті обшуки гестапо і особливо критичний момент – донос сусідів, про переховування євреїв в підвалах фабрики [4, с. 158].

Але студитам постійно вдавалося долати виклики і проблеми [4, с. 158]. Ціною було те, як зазначає Курт Левін, що протягом двох років брат Лазар (Когут) і брат Теодосій (Цибрівський) не знали, що таке спокій [4, с. 158]. Вони були в тій самій небезпеці, як і євреї, яких вони переховували. Завдяки цій самопожертві, всі ці люди за свідченнями Володимира Гординського, пережили німецьку окупацію і належали до тих 803 євреїв, які дочекалися вступу радянської армії до Львова в липні 1941 р.

Висновки. Варто зауважити, що переховування єврейських родин на взуттєвій фабриці “Солід” монахами Студійського Уставу було безпрецедентним актом в історії Греко-Католицької Церкви під час Другої світової війни. Такий великій кількості людей вдалося пережити Голокост, незважаючи на обшуки і доноси, що супроводжували їх протягом двох років. Цей випадок є унікальним, адже говорить також про співпрацю монашества і мирян. У цьому контексті потрібно наголосити, що ця сторінка взаємодопомоги є практично втраченою для дослідників. У поодиноких випадках натяки на неї трапляються у допитах репресованого духовенства Греко-Католицької Церкви радянськими органами держбезпеки. Але обвинувачені намагалися не називати прізвищ своїх помічників у порятунковій акції євреїв, тому дані є узагальнювальними.

Усі євреї, якими опікувалися брати Лазар (Когут) і Теодосій (Цибрівський), пережили німецьку окупацію. Свідчення про їхнє життя дійшли до нас лише з джерел рятівників і осіб, яким монахи Студійського Уставу розповідали про долю шевців. Та не зважаючи на це, вони дають вичерпну відповідь про питання побуту, небезпек і викликів з якими зустрілися ці люди.

1. Бусганг Ю. Митрополит Шептицький: ще один погляд на життя й діяльність / Бусганг Ю. – Львів : Друкарські куншти, 2009. – С. 26–33. Редлих Ш. Моральні принципи в повсякденній дійсності: Митрополит Андрей Шептицький и євреї в период Холокоста и Второй мировой войны / Ш. Редлих // Єгупець – Дух і Літера. – № 16. – С. 213–217. 2. Скіра Ю. Порятунк родини Штернів та Подошинів митрополитом Андреем Шептицьким під час Голокосту / Ю. Скіра // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 року). – у 3-х ч. – Херсон : Видавничий дім “Гельветика”, 2016. – Ч. 2. – С. 80–83. 3. Архів Святоуспенської Унівської Лаври, с. Унів. – Ф. 017. – С. 010. – DVD 378-002. 4. Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 / K. Lewin. – Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2006. – 188 s. 5. Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких / В. Гординський // Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944. – Частина III /

Матеріали зібрав і опрацював д-р П.Синиця. – Торонто-Чикаго, 1983. – С. 463–468. 6. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Левін К. – Львів : Свічадо, 2007. – 478 с. 7. Див.: Шептицький К. Митрополит Андрей Шептицький і оновлення східної чернечої традиції / К. Шептицький // Богословія. – 1926. – Т. 4. – Кн. 1–4. – С. 150–163. 8. Архів Інституту Історії Церкви Українського католицького університету. – П-1-1-743.10. – С. 1–16. 9. Інтерв'ю з ієромонахом Себастьяном (Дмитрухом) від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра; 10. Ясна путь. – 1937. – № 11/12. – Листопад–грудень. – С. 21. 11. Винницька І. Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Usna%20Istoriya/1-VYNNYTSKA%20Irojida.htm>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 1.10.2011. 12. Інтерв'ю з Степаном Яськівим від 04.09.2016, м. Львів. Інтерв'юери: Галина Терещук і Христина Кутнів; 13. Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) / Я. Гонігсман // Незалежний культурологічний журнал “І”. – 2009. – № 58. – С. 160–190. 14. Архів Святоуспенської Унівської Лаври, с. Унів. – Ф. 017. – С. 010. – DVD 372-002. 15. Державний архів Львівської області. – Ф. 35. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 24–26. 16. Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство / К. Левін // Світло. – 1960. – № 11. – С. 482–486. 17. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – К. : Дух і Літера, 2003. – 267 с.

References

1. Busgang Y. (2009), *Mytropolyt Sheptycky: She odyn poglad na zytтя i diyalnist*, Lviv, s. 26–33. Redlih Sh. (2009),

Moralnye pryncypy v povsakdennoy deistvitelnosti: Mytropolyt Andrei Sheptycky i evrei v period Holokosta i Vtoroi mirovoy voyny, Egupec, 16, s. 213–217. 2. Skira Y. (2016), *Poriatunok rodyny Shterniv i Podoshyniv Mytropolytom Andreyem Sheptyckym pid chas Holokostu, Aktualni problemy humanitarnykh ta pryrodnuchykh nauk. Materialy III Miznarodnoi naukovy-praktychnoi konferencii, Ch. II, s. 80–83*. 3. *Archive of the Holy Dormition Lavra of the Studite Rite, fond 017, sprava 010, DVD 378-002*. 4. Lewin K. (2006), *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*, Warszawa, 188 s. 5. Hordynskyi V. (1983), *Spogady pro o. Yoana Petersa, otciv studytiv i brativ Sheptyckykh, Svitylnyk istyny, Ch. III, s. 463–468*. 6. Lewin K. (2007), *Mandrivka kriz ilyzii*, Lviv, 478 s. 7. Sheptycky K. (1926), *Mytropolyt Andrei Sheptycky i obnovlennia shidnoi chernechoi tradycii, Bogoslovia, T. 4., Kn. 1–4, s. 150–163*. 8. *Archive of the Institute of Church History Ukrainian Catholic University, p-1-1-743.10, p. 1–16*. 9. Skira Y. (2016), *Interviy z iyeromonahom Sebasyyianom (Dmytruhom)*, Lviv. 10. *Yasna Put (1937), 11-12, p. 21*. 11. *Vynytska I. Zyva istoria ukrainskykh politychnykh emigrantiv v Kanadi: interviy z bratom Lavrentiyem (Kuzikom), available at: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Usna%20Istoriya/1-VYNNYTSKA%20Irojida.htm*. 12. *Tereshuk G., Kutniv H. (2016), Interviy z Stepanom Yaskivym*, Lviv. 13. *Konigsman Y. (2009), Katastrofa lvivskogo evreystva (1941–1944), Nezaleznyi kultorologichnyi zurnal “I”, 58, s. 160–190*. 14. *Archive of the Holy Dormition Lavra of the Studite Rite, fond 017, sprava 010, DVD 372–002*. 15. *State Archive of Lviv region, fond 35, opys 4, sprava 16, pp. 24–26*. 16. Lewin K. (2007), *Mytropolyt Andrei Sheptycky i zydyske suspilstvo, Svitlo, 11, s. 482–286*. 17. *Kagane D. (2003), Shodennyk Lvivskogo getto, Kyiv, 267 s.*